

братствах в Подольській єпархії // ПЕВ. – 1868. – №4. – С. 119-120. Отчет Каменецкого Свято-Іоанно-Предтеченского Братства за 1875 год // ПЕВ. – 1876. – №3. – С. 62-71; 23. Саченко О. Статистический очерк Подолии // Православная Подолия. – №2, 3, 4, 5; 24. Там само. – № 6. – С. 519-520; 25. Яворовский Н. Базары в дни народных праздников, особенно во время так называемых «отпустов»// Православная Подолия. – 1912. – №46. – С. 1077-1079; 26. Любанский Ф.Л. Краткий обзор 12-летней деятельности Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности. – Винница, 1911. – С. 3; 27. Подольское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности // Адрес-календарь Подольской губернии. – Каменец-Подольский, 1904. – С.84-85; В Подольском обществе сельского хозяйства // ЭЖП. – 1914. – №6. – С.51; №15. – С.45; 1916. – №21/24. – С. 68 та ін.; 28. Давыдова С. Кустарная промышленность в Подольской губернии. Отчет 1902 г. // Отчеты и исследования по кустарной промышленности в России. – СПб., 1903. –Т.7. – С.1-15; Кустари в Подольской губернии // Этног р. обоз р. – 1904. – №1. – С. 162; та ін.; 29. ДАВО. – Ф.Д. 200. Винницкий уездный предводитель дворянства. – Оп. 1. – Спр. 73. – Арк. 1-2, 17; Спр. 248. – Арк. 35; Спр. 378. – Арк. 28-29; Спр. 484. – Арк. 1; Спр. 559. – Арк. 38-39; Ф. Д. 230. Винницкая горуправа. – Оп. 1. – Спр. 389. – Арк. 19; Спр. 540. – Арк. 1-2; Білозерова Л. Вишивальниці з Клембівки. – Одеса, 1970. – С. 18; ДАВО. – Ф.Д. 255. Винницкая уездная земская управа. – Оп. 1. – Спр. 573. – Арк. 16; 30. Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии // ЭЖП. – 1913. – №14. – С. 43; 31. Прусевич А. Обзор данных о кустарных промыслах Подольской губернии // ЭЖП. – 1913. – №14. – С. 45; 32. Кустарные промыслы Подольской губернии. – К., 1916. – С. 5; 33. Карапут А.С. Ремесленное образование и его возможные перспективы для Подольской губернии // ЭЖП. – 1915. – №10. – С. 30-32, 36-39, 40-41; 36. Обследование кустарных промыслов (Хроника) // ЭЖП. – 1913. – №2. – С. 34; 34. Кнопинг р. Лесное дело и утилизация дерева в Подолии // ЭЖП. – 1915. – №15. – С. 9-17; 35. Трофимов Л. Цыгане-кустари в Подолии // ЭЖП. – 1913. – №13. – С. 25-27; 36. Лец-Запартович И. Подольские «Майданы»// ЭЖП. – 1914. – №7. – С. 23-27; 37. Александрович Г. Опыт воссоздания истории древодельных промыслов Подольской губернии // ЭЖП. – 1917. – №5. – С. 18-26; 38. Прусевич А. Зиньковская кустарная выставка // ЭЖП. – 1913. – №17. – С. 43-46; Зиньковские гончары (хроника местная) // ЭЖП. – 1915. – №4. – С. 48-49; 39. Солуха А. Огнестойкое сельское строительство, его развитие и перспективы в Подольской губернии // ЭЖП. – 1917. – №3/4. – С. 10-28; 40. Свидзинский В. О ковровом ткачестве в Подольской губернии // ЭЖП. – 1915. – №1. – С. 42-53; 41. Слоницкий Г. Кооперация среди кустарей-сапожников // ЭЖП. – 1913. – №17. – С. 46-47; Кальницкий И.А. Подольские кустари-сапожники и возможное содействие им со стороны земства // ЭЖП. – 1914. – №5. – С. 3-9; 42. Прусевич А. Кооперация среди кустарей Подольской губернии // ЭЖП. – 1913. – №12. – С. 20-27; його ж. Кожевное дело в Подольской губернии // ЭЖП. – 1915. – №15. – С. 32-41; його ж. Евреи земледельцы-кустари Подольской губернии // ЭЖП. – 1913. – №7. – С. 15-22; 43. Карапут А. С. Ремесленное образование и его возможные перспективы для Подольской губернии // ЭЖП. – 1915. – №6, 7, 8, 9, 10, 11; 44. Артель столяров в г. Проскурове // ЭЖП. – 1914. – №11. – С. 62-63; Клембовская трудовая артель // ЭЖП. – 1914. – №6. – С. 44; Содействие кустарям // ЭЖП. – 1914. – №14 – С. 46; 45. С раздела «Правительственные распоряжения»// Журнал министерства Просвещения. – 1908. – Часть 12. – сентябрь. – С. 30-33; 46. В Подольском обществе сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности (хроника) // ЭЖП. – 1914. – №19. – С. 47; 1915. – №3. – С. 46; 47. Прусевич А. Ткачество в школах и учебно-показательных мастерских Подольской губернии // ЭЖП. – 1913. – №23. – С. 1-12; Бржснийовский И.А. Низшие ремесленные школы в Подольской губернии // ЭЖП. – 1914. – №21. – С. 28-35.

В.М. Мазур

СОЦІАЛЬНО-ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ СЕЛЯНСТВА ПОДІЛЛЯ НАПРИКІНЦІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТ.

Українці – нація з високорозвиненою сільськогосподарською культурою. На Поділлі мотичним землеробством займались ще в епоху енеоліту IV-III тис. до н.е. Тут вирощували пшеницю, жито, ячмінь, просо, овес, горох та інші злакові культури. Землеробство було провідною галуззю господарства.

На сьогоднішній день узагальноючою та змістовною праці, присвяченій землеробській культурі подолян поки що немає. Однак, стан сільського господарства, в тому числі й соціально – економічне становище селянства в загальних рисах описані в публікаціях А. Єрмолова¹, В. Гульдена², В. Горленка³, С. Павлюка⁴, Ф. Любанського⁵, В. Свідерського⁶, К. Вейдліха⁷, І. Раковича⁸, Д. Гейдена⁹ та ін.

Після скасування кріпосного права в Європейській Росії, в тому числі й Поділлі, збереглися пережитки феодально - кріпосницьких відносин. Хоча сам факт ліквідації кріпосництва ліквідував залежність селян від поміщиків, але не приніс їм повного рівноправ'я. На відміну від інших соціальних груп населення, звільнені селяни повинні сплачувати викупні платежі. Слід зазначити, що після реформи селяни мали в своєму розпорядженні менше землі, ніж до 1861 р.

Певну особливість мала реформа 1861 р. на Правобережній Україні. Маючи сумнів щодо

відданості польської шляхти (підтвердженням цього є повстання поляків 1863 р.), уряд намагався повернути на свій бік українських селян і роздавав їм наділи на 18% більше, ніж вони мали до 1861 р. Але, вигравши на величині наділів, селяни втрачали на дуже завищених цінах, які вони змушені були платити за землю. При проведенні реформи поміщики забрали собі найкращі землі, залишивши гірші селянам. На Поділлі, як і в Україні, існували великі поміщицькі маєтки, а селянство залишилось безземельним. Незавершеність реформи 1861 р. підштовхнуло селян до масових виступів на початку ХХ ст. і в період демократичної революції 1905-1907 рр. Внаслідок цього уряд змушений був знову зайнятися проблемами села. Глава уряду П. Столипін 1906-1911 рр. став запроваджувати нову селянську реформу, її метою було створення на селі значного прошарку заможних селян, щоб підняти продуктивність сільського господарства. З розвитком капіталістичних відносин зростала кількість заможних селян за рахунок зубожілого селянства, яке поповнювало ряди сільськогосподарського і промислового робітництва. Згідно з переписом населення 1897 р. загальна кількість робітників Поділля становили дві основні категорії: торгово – промислові робітники – 25,863 тис. і не торгового - промислові (тобто сільськогосподарські) – 113,199. Отже, промисловість на Поділлі розвинута досить слабо. Щодо наявності на Поділлі крупних підприємств, то до кінця ХІХ ст. вони зовсім були відсутні й з'явилися лише в 1902 р. , маючи 8,2% робітників, водночас у Росії на великих підприємствах було зайнято 32% робітників¹⁰.

На Поділлі головним чином розвинена харчова промисловість і особливо цукроваріння. У 1909 р. на Поділлі із загальної кількості робітників (37970) на підприємствах, що займалися переробкою рослинних продуктів, було зайнято 32 894 робітників, на цукрових заводах 22 981, борошномельних підприємствах – 6 438 і на винокурних заводах – 1 216 робітників¹¹.

Щодо рівня розвитку промисловості в селі й місті Поділля, то тут провідна роль належить селу. Якщо в Росії промисловість розвивалася переважно в містечках, то на Поділлі сільські підприємства переважали кількісно міські більше, ніж у 7 разів, а сільськогосподарські робітники – більше, ніж у 10 раз. У 1912 р. в містах було 56 підприємств, в них робітників – 2 337; в сільській місцевості – 427 підприємств з кількістю робітників – 2 5269.¹²

У губерніях з низьким рівнем промислового розвитку провідну роль відігравало сільське господарство. У цьому відношенні наочним прикладом є Поділля, де кількість сільськогосподарських робітників переважала майже в 4 ½ рази кількість промислових.

Можна вважати, що сільське господарство Поділля мало капіталістичний характер. Тут переважало велике землеволодіння із значним застосуванням машин і найманої праці, ніж в Полтавській, Чернігівській і Харківській губерніях, де земля переважно знаходилась у дрібних власників.¹³

Відповідно до перепису населення 1897 р. місцевих робітників на Поділлі було 124 747, а прийшлих – 14 122 . У даному випадку Подолія не відступала від того загального правила еміграції, згідно з яким робітниче населення намагалося мігрувати в місця з розвинутою промисловістю, торгівлею й капіталістичним сільським господарством, де спостерігався великий попит на робочі руки. Насправді Поділля менше потребувало прийшлих робітників, ніж Катеринославська, Херсонська, Таврійська губернії - центри промисловості й торгівлі. Однак внаслідок капіталістичного характеру сільського господарства й досить значного розвитку цукрового виробництва Поділля за кількістю прийшлих робітників переважало губернії дрібного сільського господарства – Полтавську й Харківську губернії.¹⁴

Еміграція промислових робітників на Поділлі досить велика. Із всього прийшлого населення на Поділля (14 122) промислових робітників було біля 5 тис. (36%). Еміграція промислових робітників на Поділля, як і в інші губернії Росії, зумовлена розвитком великих промислових підприємств. Що ж стосується міграції робітників із Поділля, то вона зумовлена наявністю вільних робочих рук (21 339), які, не маючи застосування своїй праці за місцем проживання, тобто на Поділлі, мігрували за його межі. У Росію подільські робочі емігрували в малій кількості. Поділля давало емігрантів переважно в Бессарабію – 10 732 і окраїни: Сибіру – 2 387, Кавказу – 881, Середньої Азії – 258 робітників. Крім того, значна частина подільських робітників мігрувала в українські губернії.¹⁵

Отже, еміграція із Поділля перевищувала еміграцію на Поділля (майже на 22 тис. осіб) Таке явище свідчить про економічну відсталість Поділля, внаслідок чого безробітні подоляни, не змігши знайти застосування своїй праці за місцем проживання, змушені були мігрувати в більш розвинуті в промисловому відношенні райони.

На початку ХХ ст. значного розмаху набула еміграція подільських селян у Північну Америку, переважно в Канаду. Цей селянський еміграційний потік з кожним роком ставав більш інтенсивним.

Значна частина мігрантів вдавалася до нелегального переходу кордону. Таке переселення в Америку самі селяни пояснювали малоземеллям і безземеллям у себе на батьківщині, тобто в Подільській губернії, і наявністю незайманих великих земельних площ в Канаді, куди вже переселилося багато подолян, і повідомляли, що є багато вільних земель.¹⁶

У 1900 р. при Відділенні Подільського товариства сільського господарства виникає мережа колективних дослідних полів. Відділення склало програму й виробило детальну інструкцію діяльності. Головна мета – підвищення продуктивності сільського господарства. У вищезгаданій інструкції запропоновані різні способи обробітку ґрунту, сівби, догляду за рослинами в період вегетації, застосування різних добрив тощо. У район діяльності дослідних полів входили: Вінницький, Ямпільський, Брацлавський, Літинський і Летичевський повіти. Що стосується характеру землеволодіння, то у Вінницьким повіті придатних для обробітку було 27 2307 десятин землі, із них у володінні селян – 136 122 (51,3%), поміщиків – 82 489 (30,3%); Літинським – 303 576, у землеволодінні селян – 155 182 (51,1%), поміщиків – 85 925 (28,3%); Летичевським – 246 657, у землеволодінні селян – 129 669 (52,6%), поміщиків – 54 792 (22,2%); Брацлавським – 281 455, у землеволодінні селян – 150 702 (53,5%), поміщиків – 66 287 (23,5%); Ямпольським – 330 626, у землеволодінні селян – 169 270 (51,2%), поміщиків – 1 000 828 (30,5%).¹⁷

Як видно, у вищезазначених повітах селяни володіли значно більшою кількістю землі, ніж поміщики, а з огляду на те, що в селянських господарствах і в більшості поміщицьких маєтків поширена переважно трипільна система землеробства, то звідси випливає, що площа під озимими приблизно складає 30% всієї орної землі. Однак у вищезазначених повітах площа орної землі, зайнятої озимими посівами, повинна бути менше $\frac{1}{3}$, тому що навіть у трипільлі, як поміщики так і селяни, сіють на пару цукровий буряк, і, крім того, більше половини поміщицьких господарств практикує плодозмінну систему землеробства, в якій, звичайно, озимий клин займає значно менше, ніж третю частину орної землі, що знову ж таки впливає на загальну площу орної землі, зайнятої озимими посівами.

Слід підкреслити, що найбільша площа під озиминою відведена в Ямпільським і Летичівським повітах, які разом з тим в цьому районі були найбільш екстенсивними. Навпаки, у Вінницькому повіті ця площа є найменшою, що, можливо, пов'язано із значною інтенсифікацією господарств у цьому повіті, тому що скорочення тут озимого клину, безсумнівно, пов'язане із розширенням земельних площ під коренеплоди і травосіяння.

Наступною важливою культурою у вищезазначених повітах є культура ярових колосових рослин, а овес, ячмінь, ярова пшениця в цій частині губернії були мало поширені¹⁸.

Згідно з наведеними вище даними, у володінні селян перебуває біля 50% загальної площі вищевказаних повітів, причому, селяни ведуть трипільну систему господарства при досить екстенсивному способі господарювання.

У повітах Подільської губернії поширений плужний спосіб обробітку ґрунту – сабани відійшли в минуле, найбільш поширені плуги Сакка, Донський, Гена й місцевої кустарної роботи, останній обладнаний дерев'яним граділем і працює малоефективно. Під озимі культури оранку проводять один раз, а зоране поле боронують лише перед посівом¹⁹.

Сівбу проводять вручну під рало або борону. На початку ХХ ст. все ширше почали використовувати сівалки.

Оцінюючи пропорцію польових культур, слід зазначити, що значна частина посівної площі губернії, а саме 80% зайнято зерновими культурами, 4,68% знаходиться під бобовими рослинами, 10,19% під коренеплодами, 0,54% під волокнистими й олійними рослинами, 4,54% під посівними травами. Із зернових культур найбільш поширеними в губернії є пшениця й жито озиме, під пшеницею знаходиться 21,12%, а під житом 21,01% посівної площі; овес займає 16,70%, ячмінь – 9,67%, кукурудза – 5,83%, гречка – 3,29%, просо – 1,96%, пшениця ярова – 0,28%, ярове жито – 0,10% посівної площі губернії.²⁰

У селянських господарствах було більше поширене, ніж в поміщицьких, жито озиме і ярове, ячмінь, кукурудза, гречка і просо, і навпаки – менше, ніж у поміщиків, поширені пшениця ярова і озима та овес.

Посіви озимої пшениці у селян становлять 16,91% всієї посівної площі, а в поміщиків – 29,48%; озимого жита 28,67%; вівса – 14,93% і 20,36%; ячменю – 11,69% і 5,63%; кукурудзи – 7,40% і 2,70%; гречки – 4,10% і 1,67%; проса – 2,41 і 1,11%; ярої пшениці – 0,19% і 0,45%; ярого жита – 0,12 і 0,07%²¹.

У Подільській губернії на одне селянське господарство припадає 4,3 осіб. У працездатному віці

.....
частка до загального числа населення в селянських господарствах складає 53% з коливанням по повітах від 49 до 57% селян.

На 100 десятин посіву припадає селян у господарствах селянського типу – 128, з коливанням по повітах від 110 до 145 осіб; в поміщицьких господарствах – 9,7 з коливанням по повітах від 7 до 14 осіб. На 100 десятин посівної площі припадає робочої тяглової худоби в селянських господарствах - 38,3 з коливанням по повітах від 33 до 43; в поміщицьких господарствах – 16,8, з коливанням по повітах від 15 до 19. Середня посівна площа в селянських господарствах становить 1,87 десятини на 1 господарство, з коливанням по повітах від 1,60 до 2,28²²:

Жито, овес, гречка і просо більш поширенні у прибузьких повітах. Всі інші зернові культури, пшениця, ячмінь, кукурудза, навпаки, більш поширені у придністровських повітах.

Наприкінці XIX–початку XX ст. Поділля за своїм характером залишалося сільськогосподарським регіоном. Тут головним чином була розвинута харчова промисловість і значною мірою цукроваріння. Кількість сільськогосподарських робітників у Подільській губернії переважала кількість промислових у 4,5 рази. В умовах розвитку капіталістичних відносин, зростала кількість малоземельних і безземельних селян, які, не маючи змоги знайти роботи за місцем проживання, імігрували за межі Подолії. У той час як поміщики володіли великим земляними угіддями, селянство потерпало від безземелля.

ДЖЕРЕЛА ТА ЛІТЕРАТУРА

1. Єрмолов А.С. Современные сельскохозяйственные вопросы. Этюды из области сельского хозяйства и статистики. - М., 1891.- 302 с.; 2. Гульдман В. Поместное землевладение в Подольской губернии. Настольная книга для землевладельцев и арендаторов. -2-ое издание.- Кам.-Подольский, 1903, - 48 с.; 3 Горленко В. Хліборобство. Українці. Историко – етнографічна монографія: У 2-х кн.- Опішне, 1999.- Т1.- С.247-278; 4. Павлюк С.П. Традиційне хліборобство України: агротехнічний аспект.- К.: Наукова думка, 1991.- 224 с.; 5. Любанский Ф.Л. Деревчинское опытное поле барона А р. Масса, - Вип X, 1897. - К., 1898. -150 с.; 6. Сведерський В.Н. Имение Голяки графа А.Ф.Гейдена.- Издание журнала «Подольский хозяин». – Кам.-Подольский, 1916. - 48 с.; 7. Вейдх К.А. Возможность экономического возрождения земледельческой России // Подольское общество сельского хозяйства и сельскохозяйственной промышленности.-Винница,1902. -30 с.; 8. Ракович И.Е. Вигляд на разрешение аграрного вопроса в России. – Кам.-Подольский,1905. – 28 с.; 9. Гейден Д.Ф. Положение земельного вопроса в Винницком уезде и попытка устроить безземельных и малоземельных крестьян.-Немиров, 1906. - 20 с.;10 Стопневич Б. Промышленность и сельское хозяйство Подолии // Экономическая жизнь Подолии.-1914.-№1.-С.7.;11. Там само. – С.7;12. Там само. - С.12;13. Записки императорского общества сельского хозяйства Южной России.- Одесса,1901. - С.23; 14. Стопневич Б. Промышленность и сельское хозяйство Подолии // Экономическая жизнь Подолии. - 1914. - №1. - С.17; 15. Там само. - С.17;16. Современные вопросы сельского хозяйства в Подольской губернии // Справочный листок Подольского общества сельского хозяйства и сельскохозяйственной правленности. - 1914. - №5 - С.59;17. Отчет о деятельности опытных полей Подольскрй губернии // Подольский хозяин.- 1915. - №2. - С.12; 18. Там само; 19. Там само. - С.13; 20. О новейших данных по сельскохозяйственному производству Подольской губернии // Подольский хозяин. - 1916. - №7-8. - С.4; 21. Там само. - С.6; 22. Итоги работы сети опытных полей Подольского общества сельского хозяйства Подольской губернии // Подольский хазяин. - 1916. - №9 -10. - С.19.

М.Г. Вороліс

ОСВІТНІЙ ТА КУЛЬТУРНИЙ РОЗВИТОК НА ПОДІЛЛІ В ДРУГІЙ ПОЛОВИНІ XIX — ПОЧАТКУ XX СТ.

Після проведення реформ у 60-70-х рр. XIX ст. в Росії, в Подільській губернії, в оновлених соціально-економічних і політичних умовах визначився демократичний напрямок у розвитку української культури, яка відображала інтереси широких демократичних кіл країни та зростаючі прагнення українського народу до національного духовного відродження.

Ознайомлення з архівними матеріалами, що знаходяться в Кам'янець-Подільському міському Державному архіві та Вінницькому обласному держархіві, дозволяють на конкретних прикладах простежити цей політичний процес і процес піднесення освіти й культури населення в цьому невеликому за своїм обсягом регіональному історико-етнографічному дослідженні.

За даними огляду Подільської губернії за 1892 р. , не беручи до уваги єврейських хедерів, тут нараховувалося 1533 навчальних заклади, в тому числі в губернському місці Кам'янци-Подільському – 12, а в 11 повітових 5-ти заштатних містах губернії – 31, і власне в повітах (поза містами) – 1510.